

ІННОВАЦІЙНА ПОЗИЦІЯ ПЕДАГОГА: СУТНІСТЬ І ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОНЯТТЯ

THE INNOVATIVE POSITION OF THE EDUCATOR: ESSENCE AND CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT

Стаття присвячена дослідженню проблеми інноваційної позиції педагога. Розвиток та становлення активної інноваційної позиції педагога свідчить про усвідомлену суб'єктність під час оновлення та осучаснення освітнього процесу в закладах освіти. Висвітлюється проблема ставлення педагога до інноваційної діяльності та визначення факторів, що впливають на роль педагога в ній та його інноваційну поведінку. Метою статті є теоретичне обґрунтування сутності інноваційної позиції педагога у контексті сучасних тенденцій розбудови національної системи освіти.

Теоретико-методологічну основу дослідження інноваційної позиції педагога склали праці зарубіжних і вітчизняних науковців з вивчення особистих цінностей та інноваційної поведінки, з розвитку інноваційної компетентності та розвитку інноваційного потенціалу педагога, з дослідження розвитку інноваційної культури педагогів та ін. На підставі аналізу психолого-педагогічної літератури обґрунтовується та вперше надається визначення поняття «інноваційна позиція педагога». Зазначається, що інноваційна позиція є важливим компонентом професійної реалізації можливостей педагога та розкриття його творчого потенціалу. З'ясовано, що суть інноваційної позиції педагога полягає у визначенні власної ролі в інноваційному процесі, усвідомлення мотивів до інноваційної діяльності. Визначено, що інноваційна позиція педагога являє собою складне явище, яке у своєму змісті відображає сукупність інтересів, ціннісних орієнтацій, потреб, які пов'язані з інноваційною діяльністю та є маркером педагога-інноватора, здатного до якісного впровадження нових методів та технологій. Увага приділяється взаємозв'язку інноваційної позиції педагога з такими поняттями, як «позиція особистості», «професійна позиція», «педагогічна позиція» та «мотивація до професійної діяльності». Основними ознаками інноваційної позиції педагога-інноватора визначено стійкість та активність.

Ключові слова: педагогічні інновації, інноваційна позиція педагога, інноваційна актив-

ність, інноваційність особистості, інноваційні технології.

The article deals with the problem of the innovative position of an educator. The development and formation of an active and innovative position of an educator is an indication of a conscious subjectivity in the renewal and updating of the educational process in educational institutions. The problem of educators' attitudes towards innovation is highlighted and the factors influencing their role and their innovative behaviour are identified. The article aims to theoretically substantiate the nature of the innovative position of an educator in the context of the current trends in the development of the national educational system.

The works of foreign and national scientists devoted to the study of personal values and innovative behaviour, to the development of innovative competence and potential of an educator, to the study of the development of an innovative culture of educators, etc. form the theoretical and methodological basis for the study of the innovative position of an educator. Based on the analysis of the literature in psychology and education, a definition of the term 'innovative position of an educator' is made and given for the first time. It is noted that the innovative position is an important component in realising the professional skills of an educator and unleashing their creative potential. It is found that the essence of the innovative position of an educator is to define their own role in the innovation process and to recognise their motives for innovating. It is established that the innovative position of an educator is a complex phenomenon, which in its content reflects the totality of interests, value orientations, needs related to innovative activity and is the mark of an innovative educator capable of implementing new methods and technologies in a high quality. Attention is given to the relationship between the innovative position of an educator and concepts such as 'personal position', 'professional position', 'pedagogical position' and 'motivation for professional activity'. Sustainability and activity are defined as the main attributes of the innovative position of an innovative educator.

Key words: educational innovation, innovative position of an educator, innovative activity, individual innovativeness, innovative technologies.

УДК 378.091:004.5.65.01.303:005(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/57.2.30>

Трофименко О.А.,

здобувачка вищої освіти ступеня доктора філософії (поза аспірантурою) Комунального закладу вищої освіти «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»

Постановка проблеми. Під впливом соціальних, економічних і політичних змін у світі посилились виклики, що постали перед національною системою освіти, а відтак – виник запит на педагога як конкурентоспроможного фахівця, здатного швидко орієнтуватися у нестабільній ситуації, використовувати освітні інновації у професійній діяльності, удосконалювати навички самоосвіти та саморозвитку. Контрверзи між традиційною системою освіти та викликами сучасності, що є результатом змін в усіх сферах суспільного життя у світі й у країні зокрема, закономірно призводять до розробок і впровадження освітніх і педагогічних

інновацій як рушійної сили реформування освіти. Все це визначає для педагогів пріоритети розвитку та удосконалення професійних і загальних компетентностей, пов'язаних з інноваційною діяльністю, пошуку нових підходів для здійснення інноваційної діяльності та активної участі у реформах освіти. Виникнення, розвиток та впровадження інноваційних освітніх технологій не можливе без активної участі педагогів, адже пасивна позиція педагога у впровадженні інноваційних технологій або ненадання переваг у роботі сучасним розробкам і оновленим підходам та методам гальмують хід реформ та не дають бажаних результатів з покращання

якості освіти. Отже, на теперішній час учені і практики приділяють багато уваги розвитку інноваційної компетентності, інноваційного потенціалу педагога, здатності здійснювати інноваційну діяльність, що цілком відповідає вимогам часу і новим тенденціям вітчизняної системи освіти. У контексті сучасних тенденцій розбудови системи освіти пропонуємо розглянути поняття «інноваційна позиція педагога», яке у своєму загальному розумінні інтегрує вище названі поняття.

У результаті **аналізу останніх досліджень і публікацій** визначено основні тенденції розвитку вітчизняної системи освіти. Відомо, що відповідно до умов європейської інтеграції відбувається зміна змісту освіти та підходів до організації освітнього процесу, провідними стають ідеї *гуманізації* та *демократизації* освіти [5; 7; 19]. Увага педагогів акцентується на особистості, її інтересах і потребах, адже сучасна модель освіти – особистісно орієнтована. Також важливе місце в удосконаленні системи освіти відводиться *цифровізації*. Багато науковців [2; 12; 13] відмічають, що впровадження цифрових технологій оптимізує освітній процес, особливо – в умовах дистанційного та змішаного навчання. Однією із провідних тенденцій розвитку сучасної системи освіти є *інклюзія*. Наразі розробляються підходи до адаптації та інтеграції здобувачів освіти з особливими освітніми потребами у загальноосвітній простір [11; 15; 23].

Гуманізація, демократизація, цифровізація й інклюзія – є одними із провідних тенденцій розвитку освіти та основними освітніми інноваціями на сучасному етапі розбудови вітчизняної системи освіти. Відтак, дослідження науковців та практиків направлені не лише на впровадження інноваційних технологій навчання та виховання, але й на розробку технологій формування педагога нової формації, здатного до впровадження цих технологій. Сучасний педагог повинен не лише перебувати у вирі змін, а бути активним творцем реформ: проявляти рішучість, відповідальність, ініціативність, креативність і самостійність – мати активну інноваційну позицію.

Теоретико-методологічну основу дослідження інноваційної позиції педагога склали праці зарубіжних і вітчизняних науковців, серед них: Е. Ригс (2019), М. Лагун (2019) (особисті цінності та інноваційна поведінка); О. Буднук (2019), А. Єрмоленко (2020), В. Кулішов (2020), С. Шевчук (2020) (розвиток інноваційної компетентності); А. Т. Р. Роза (2020) (розвиток інноваційного потенціалу педагога); О. Гошко (2018), В. Староста (2018), О. Цюняк (2020), (готовність педагогів до інноваційної діяльності); І. Коновальчук (2019), Т. Собченко (2020) (підготовка педагогів до інноваційної педагогічної діяльності); О. Григорович (2019), Н. Пахальчук (2019) (розвиток інноваційної культури педагогів) та ін.

Аналіз наукової літератури свідчить про широкий спектр дослідження окремих аспектів інноваційної позиції педагога, проте у науково-педагогічному тезаурусі інноваційної діяльності відсутнє визначення самого поняття «інноваційна позиція». Внаслідок цього виникає низка суперечностей між:

- потребою суспільства у педагогах нової формації з активною інноваційною позицією та недостатньою теоретичною розробкою цієї проблеми [9; 21];

- вимогами до високої інноваційної активності в професійній сфері та недостатньо розвиненою інноваційною позицією педагога. Від педагогів очікують достатній рівень внутрішньої мотивації, розвинені навички саморефлексії та самоаналізу інноваційного потенціалу та готовності до інноваційної діяльності, розвинену здатність будувати власну траєкторію розвитку інноваційної спрямованості [6; 24];

- необхідністю розвитку інноваційної позиції педагогів та недостатньою розробленістю відповідного навально-методичного забезпечення й науково-методичного супроводу цього процесу в умовах післядипломної освіти.

Потреба у розв'язанні названих суперечностей і необхідність подолання різноманітних складних питань у розвитку інноваційної позиції педагогів потребує подальших досліджень. Це дозволить оптимізувати і якісно вдосконалити впровадження інновацій, що забезпечить успіх освітніх змін.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні сутності інноваційної позиції педагога у контексті сучасних тенденцій розбудови національної системи освіти

Виклад основного матеріалу. Науково-теоретичним підґрунтям інноваційної позиції педагога стали результати досліджень у сфері економіки, психології, педагогіки та соціології з проблеми інноваційності особистості та інноваційної діяльності. Отже, в своїй роботі при спробі визначити, що являє собою інноваційна позиція педагога ми враховуємо міждисциплінарний характер ключових понять «позиція» та «позиція особистості».

Пряме значення слова «позиція» у Академічному тлумачному словнику [1] визначено як «положення, постава тіла; поза». В межах теми дослідження звертаємось до переносного значення цього слова: «точка зору, ставлення до чого-небудь, що визначає характер поведінки, дії» [1]. Варто зауважити, що поняття «позиція» по відношенню до особистості вперше запропонував австрійський психолог і психіатр А. Адлер, який вважав позицію головною рушійною силою і умовою психічного та соціального розвитку людини [25, с. 22]. Становлення особистісної позиції відбувається через систему стосунків людини зі світом. Ставлення людини до суспільного буття, інших людей і самої себе крізь призму власних цінностей, ідеалів, інтересів і переконань утворює

життєву позицію, що впливає на поведінку особистості, на зміст і характер її взаємодії з оточуючими.

За сферою функціонування цінностей розрізняють громадянську позицію (у суспільній сфері життя), соціальну позицію (у соціальній сфері) професійну позицію (у професійній сфері) тощо [17, с. 34]. Як зауважують науковці Л. Біленкова та О. Костащук [3], соціальна позиція знаходиться у тісній взаємодії з професійною позицією, в яку інтегруються різноманітні соціальні ролі особистості, що також виражається у зовнішньому прояві поведінки та ставлень до навколишньої дійсності.

У загальному значенні життєва позиція – це ідеали, переконання і цінності особистості, які концентрують у собі основоположні принципи її поведінки і діяльності. Життєва позиція є невід’ємною частиною соціального середовища та доповнюється соціальною позицією. Соціальна позиція, в свою чергу, визначається як відчуття належності людини до певної соціальної спільноти, прояв власних інтересів і цінностей, які вона свідомо відстоює і прагне. Соціальна позиція тісно пов’язана з професійною позицією, в яку інтегруються різноманітні соціальні ролі особистості, що виражається у зовнішньому прояві поведінки та ставлень до навколишньої дійсності [3; 17].

У складній системі поглядів, цінностей і ставлень особливе місце посідає педагогічна позиція, адже вона знаходиться на межі особистісної і професійної позиції [16, с. 156]. Щодо становлення педагогічної позиції вчені виділяють зовнішні та внутрішні джерела, що взаємопов’язані між собою. Зовнішні джерела – це вимоги, запити, очікування та можливості суспільства. Внутрішні джерела – це потяги, переживання, мотиви та цілі педагога, його ціннісні орієнтації, світогляд, ідеали [16, с. 154].

Аналізуючи основні підходи до визначення поняття «позиція» у різних сферах буття людини та враховуючи складність та багатовимірність самого явища, можна зробити наступні висновки:

– позиція – це інтегральна, узагальнена характеристика особистості, яка складається з переконань, ідеалів, інтересів і цінностей, які людина здатна свідомо відстоювати та реалізувати;

– прояв власної позиції відбувається людиною у всіх сферах життєдіяльності; форми прояву – зовнішня поведінка та ставлення особистості до навколишньої дійсності;

– позиція – це динамічна система, якій властиво розвиватися, змінюватися;

– позиція з однієї сфери буття людини здатна інтегруватися в позиції інших сфер, адже зміст самого явища (переконання, інтереси, ідеали, цінності) має властивість трансформуватися протягом життя.

Слід зазначити, що позицію визначають як компонент структури особистості та класифікують за ступенем особистісної зрілості (стійка / нестійка) та

за ступенем активності (активна / пасивна). Якщо при прояві (демонстрації) позиції людина здатна проявляти наполегливість у діях та твердість у намірах, то така поведінка свідчить про стійкість позиції. Відповідно, якщо людина проявляє ознаки нестійкості у намірах та якщо цінності, інтереси та переконання змінює в залежності від ситуації, то це свідчить про нестійку позицію. Ознаками активної позиції є творчий підхід людини до життя, здатність генерувати ідеї, приймати нестандартні рішення та брати відповідальність за їх результати. Відсутність прагнення впливати на події та стосунки з іншими людьми у особистісній, соціальній, професійній сфері, нездатність брати на себе відповідальність за прийняття рішень тощо – свідчить про пасивну позицію людини. Важливим, на нашу думку, в процесі впровадження інноваційних технологій є прояв стійкої, активної позиції. Адже така позиція свідчить про усвідомлення себе суб’єктом інноваційної діяльності.

Поняття «інноваційна позиція» вживається переважно в науково-технічній сфері при оцінці інноваційної діяльності підприємства і являє собою інтегральний розгляд інноваційного потенціалу та інноваційного клімату за допомогою різних матриць [4, с. 136].

У сфері освітніх, педагогічних наук вищезазначений термін не поширений, проте І. Дичківська (2011) зазначає, що готовність до інноваційної діяльності становить внутрішню потребу, яка формує *інноваційну позицію педагога* як важливий компонент професійної реалізації його можливостей та розкриття творчого потенціалу [10].

При визначенні змісту поняття «інноваційна позиція педагога» ми враховуємо також значення слова «інноваційний», що, безумовно, визначає характер переконань, ідеалів, інтересів і цінностей як складових позиції педагога по відношенню до інноваційної діяльності й інноваційних технологій. Поняття «інноваційний» застосовують по відношенню до діяльності взагалі (інноваційна діяльність) та процесу зокрема (інноваційний процес), а також – до технології (інноваційна технологія), методу (інноваційний метод), потенціалу особистості або підприємства (інноваційний потенціал особистості, інноваційний потенціал підприємства) тощо. Прикметник «інноваційний» указує на відношення до інновації або на ознаку форми та якості об’єкта чи суб’єкту процесу створення, впровадження та супроводу нововведення чи його результат. У цьому контексті слово «інноваційна» у понятті «інноваційна позиція педагога» підкреслює спрямованість цінностей, інтересів, потреб, побажань, ідеалів на інноваційну сферу діяльності.

Підсумовуючи вище сказане, визначаємо *інноваційну позицію педагога* як складне багатофакторне явище, яке відображає інноваційну спрямованість педагога (інтереси, ціннісні орієнтації,

потреби, пов'язані зі здійсненням нововведень), його ставлення до інновацій та їх впровадження у освітній процес, що визначає характер інноваційної поведінки та роль педагога в інноваційній діяльності. Інноваційна позиція педагога тісно пов'язана з професійною педагогічною позицією і знаходиться у її підструктурі та в залежності від внутрішньої позиції особистості. Якщо педагогічна позиція – це система інтелектуальних, вольових і емоційно-оцінних ставлень педагога до професійної діяльності та педагогічної дійсності взагалі, то інноваційна позиція – це визначення педагогом власної ролі в інноваційному процесі, усвідомлення мотивів до інноваційної діяльності, та являє собою систему емоційно-оцінних ставлень педагога до нововведень у професійній діяльності. Усвідомлена професійна позиція – один із компонентів інноваційної позиції.

Розвиток інноваційної позиції педагога обумовлюється системою зовнішніх та внутрішніх факторів. До зовнішніх факторів відносимо комплекс необхідних знань про інноваційні технології та методи їх впровадження і навички застосування необхідних методик для осучаснення освітнього процесу. Прикладом можуть слугувати знання цифрових інструментів для організації дистанційного, змішаного або онлайн навчання; знання особливостей психофізіологічного розвитку дітей з особливими освітніми потребами; знання основних принципів педагогіки партнерства та навички ефективної взаємодії з учасниками освітнього процесу; організація інноваційного середовища у закладі освіти, в якому працює педагог. До внутрішніх факторів відносимо мотивацію до виконання професійної діяльності (інноваційної діяльності зокрема); внутрішню позицію до професійної діяльності; сукупність творчих характеристик особистості педагога тощо.

Як ми зазначали вище, задля впровадження інноваційних методик і технологій важливим є прояв стійкої, активної позиції. Процес прийняття інновації, опанування і впровадження її у практику доволі складний. Так, І. Дичківська наголошує, що внесення новоутворень у традиційну систему передбачає найвищий ступінь педагогічної творчості [10]. Складність впровадження інновацій обумовлена тим, що, по-перше, цей процес пов'язаний з порушенням усталеної, традиційної системи роботи. З одного боку, системи мають властивість до стійкості, тому для того, щоб порушити або змінити структуру чи механізм функціонування її елементів, треба докласти зусиль [14;18]; з іншого – професійна діяльність педагога без творчого підходу, творчого мислення, тяжіє до шаблонності. Отже, інновації порушують «стабільність» і змушують відмовлятися від шаблонності та проявляти ініціативність, рішучість і наполегливість в опануванні та впровадженні

нового. По-друге, ціла низка факторів особистісного характеру може стати педагогу на заваді до активного впровадження інноваційних підходів у професійній діяльності.

Як свідчать результати наукових досліджень [8; 20; 22], одним із головних факторів, що впливає на формування інноваційної позиції, є професійна мотивація педагога і ступінь сформованості та усвідомлення внутрішньої позиції. Педагоги з неусвідомленою внутрішньою позицією проявляють байдужість до самої діяльності та / або до її результатів, вони є безініціативними, нерішучими у виконанні трудових обов'язків та функцій. У такої категорії педагогів переважає зовнішня мотивація до професійної діяльності (прагнення отримати нагороди, заохочення або уникнення доган і покарань). В інноваційній позиції педагога це відображено у прояві відчуття страху перед новим, невпевненості у результативності нововведень. Переважання зовнішньої мотивації над внутрішньою проявляється у тому, що педагоги не відчують інтерес до нових технологій, до оновлення та осучаснення системи освіти, не виявляють стійке бажання та потребу використовувати у своїй професійній діяльності інноваційні освітні та педагогічні технології. Якщо такими педагогами робота і проводиться, то лише за вказівкою адміністрації закладу або якщо це є необхідною умовою для проходження атестації.

Педагоги з усвідомленою професійною позицією захоплені творчим педагогічним процесом, здатні продуктивно розв'язувати проблемні педагогічні ситуації, ініціативні та відповідальні. У такої категорії педагогів або переважає внутрішня мотивація до професійної діяльності, або внутрішня та зовнішня гармонійно поєднані між собою, і при цьому педагоги відчують стійке бажання та потребу долати виклики та постійно підвищувати свою майстерність. Педагоги цієї групи цілеспрямовано і самостійно планують траєкторію саморозвитку у відповідності до трансформацій суспільства та реформування освіти, а не за вказівкою адміністрації (керівника) закладу. В інноваційній позиції педагога це відображено у прояві відчуття впевненості у результативності нововведень, а у разі невдач або суперечливих результатів педагог проявляє навички самоаналізу роботи та саморефлексії задля удосконалення процесу та результативності впровадження інновацій. Найчастіше педагоги саме цієї категорії стають новаторами та інноваторами.

Висновки. Отже, на теперішній час, коли перед вітчизняною системою освіти постають завдання з модернізації її змісту, розробки та впровадження нових методів і технологій організації освітнього процесу, виникає запит на педагога з активною інноваційною позицією, здатного до усвідомленого визначення власної ролі в інноваційних процесах

в освіті, здатності працювати в інноваційному режимі та при достатньому рівні інноваційної компетентності. Враховуючи той факт, що сучасні тенденції в освіті за своєю суттю є інноваційними, виникає необхідність поглибити теоретичні знання та удосконалити методичні розробки з розвитку інноваційної позиції педагога.

Систематизація поглядів до структурних елементів інноваційної позиції дозволяє покращити рівень підготовки педагогів до впровадження інновацій, підвищення їхньої кваліфікації відповідно до вимог часу та здійснити якісний науково-методичний супровід інноваційної діяльності педагогів.

Інноваційна позиція, як складне явище, у своєму змісті відображає сукупність інтересів, ціннісних орієнтації, потреб педагога, які пов'язані з інноваційною діяльністю та є маркером педагога-інноватора, здатного до якісного впровадження нових методів та технологій.

У перспективі подальшого дослідження ми вбачаємо уточнення структури інноваційної позиції педагога та визначення педагогічних умов її розвитку в умовах післядипломної освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Академічний тлумачний словник. URL : <http://sum.in.ua/s/prozucija> (дата звернення: 20.03.2023).
2. Беспалий А., Дегтярьова Т., Жмуренко О. Використання цифрових інструментів для забезпечення ефективного дистанційного й змішаного навчання в кризових умовах. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2021. Вип. (15). С. 224–240.
3. Біленкова Л. М., Костащук О. І. Формування активної лідерської позиції майбутнього вчителя. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 48. Т. 1. С. 9–13.
4. Бондар О. В. Ситуаційний менеджмент. Навч. посіб. 2-ге вид., перероб та доповн. К.: Центр учбової літератури. 2012. 388 с.
5. Власюк О., Драган Т. Демократизація освітнього процесу. *Нові технології навчання*. 2020. № 93. С. 43–49.
6. Венцева О. В., Карапетрова О. В. Інноваційна компетентність як складова професійної діяльності сучасного педагога. *Вісник університету ім. А. Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. 2022. № 1(33). С. 109–115.
7. Гаврілова Л. Г., Бескорса О. С., Ішутіна О. Є. Європейський досвід підготовки майбутніх учителів англійської мови початкової школи в умовах цифровізації освіти. *Перспективи та інновації науки*. 2021. № 5 (5). С. 153–171.
8. Горохівська Т. М. Професійна мотивація як педагогічна умова розвитку професійно-педагогічної компетентності викладачів технічних закладів вищої освіти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Серія 05. Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2020. Вип. 74. С. 18–23.
9. Дидаскал : часопис : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Педагогічна освіта в Україні: пошуки, стратегія, перспективи розвитку», 20-21 листопада 2018

року / Кафедра загальної педагогіки та андрагогіки ПНПУ імені В.Г. Короленка. Полтава, 2019. № 19. 206 с.

10. Дичківська І. М. Готовність до інноваційної діяльності у структурі професійно-особистісної підготовки педагога. *Наука і освіта*. 2011. № 5. С. 13–15
11. Комар О. А., Пісняк В. С. Інклюзія як інноваційний шлях розвитку освіти. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. 2021. Вип. 194. С. 24–29.
12. Конопляник Л. М., Пришупа Ю. Ю., Коваленко Ю. О. Організація освітнього процесу в закладах вищої освіти України з використанням технологій дистанційного навчання. *Академічні візії*. 2023. Вип. 17. URL : <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/232> (дата звернення: 20.03.2023).
13. Кучерак І. В. Цифровізація та її вплив на освітній простір в контексті формування ключових компетентностей. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 22 Т. 2. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». С. 91–94.
14. Максименко С., Меєровіч М., Шрагіна Л. Системне мислення: формування і розвиток. К.: Видавництво «Києво-Могилянська академія». 2020. 251 с.
15. Маляр Л., Шикітка Г. Інклюзія в умовах дошкільної і початкової освіти. *Український Педагогічний журнал*. 2022. № 1. С. 63–69.
16. Марусинець М. М. Розвиток рефлексивної позиції майбутнього вчителя початкової школи в умовах освітніх змін. *Професійна освіта: методологія, теорія та технологія*. 2018. Вип. 7/1. С. 152–168.
17. Мельник О. Життєва, соціальна, громадянська позиції особистості: компаративний аналіз. Філософська антропологія і філософська культура. 2018. Вип. 11 (384). С. 33–38.
18. О'Коннор Дж., Макдермот І. Системне мислення. Пошук неординарних творчих рішень. К.: Видавництво «Наш формат». 2018. 240 с.
19. Півнева Л. М. Напрямки реформування вищої освіти України як чинник демократизації. *Проблеми сучасної освіти*. 2020. Вип. 11. С. 42–48.
20. Пріма Д. До питання формування соціальної позиції майбутнього вчителя початкової школи. *Педагогічний часопис Волині*. 2019. №2 (13). С. 155 – 159.
21. Силадій І. М. Соціальний запит на педагога-інноватора. Освітній дискурс : збірник наукових праць / голов. ред. О. П. Кивлюк. Київ : ТОВ «Науково-інформаційне агентство «Наука-технології-інформація». 2020. Вип. 26 (9). С. 81–90. URL : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/32225> (дата звернення: 20.03.2023).
22. Січкаренко Г. Професійна мотивація педагогів. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* : науковий збірник. 2018. Том 3, № 20. С. 116–119.
23. Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність та перспективи розвитку : колективна монографія у 2 частинах. Частина 1. *Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні* / за ред. С. П. Миронової, Л. Б. Платан. Чернівці : «Технодрук». 2021. 352 с.
24. Староста В. І., Шикітка Г. М. Мотивація професійної діяльності педагогів дошкільної і початкової освіти. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Педагогіка. Соціальна робота». 2021. Випуск 2 (49). С. 208–214.
25. Столяренко О. Б. Психологія особистості : підручник. К.: ВД «Сварог». 2019. 280 с.